

Norsk institutt for kulturminneforskning

Tranmaling

Uttdrag fra *NIKU Oppdragsrapport 68/2009: Kystens Øysamfunn. Fargeundersøkelser på Vegaøyen. Undersøkelser og registrering av farger og materialbruk på bygninger innenfor verdenskulturminnet. Hovedrapport. Av Tone Marie Olstad*

Tran har vært et viktig produkt i Norge i hvert fall fra midten av 1700-tallet og en viktig eksportartikkel på 17- og 1800 tallet og frem til begynnelsen av 1900-tallet. Til Bergen innførtes bare fra Sunnmøre i årene 1756, - 57 og 58, henholdsvis 4664, 2286 og 2987 tønner¹ med tran. Dette var tran fra lever av torsk, sei og lange. Til utlandet ble det for eksempel i 1818 utført fra Bergen 13 401 tønner tran. For en tønne tran måtte man, ifølge Lyder Sagens tolkning av toll-listene, ut med 26 våger² tørrfisk (Sagen og Foss 1824).³

Tran kan være brukt som bindemiddel for maling på Bryggen i Bergen da Bryggen ble bygget opp på ny i tiårene etter brannen i 1702. På Hjortegårdens 1700-talls tømmerfasade mot Vågen, som ble panelt inn tidlig på 1800-tallet, er det påvist fiskeoljer i rødmingen (Olstad 2003).

Et utvalg norske og danske leksikon fra siste del av 1800-tallet til midten av 1900-tallet beskriver tran, tranproduksjon og bruksområder for tran over flere sider, men nevner ikke tranmaling. Dette kan bety at tran til bruk i maling ikke var et "industriprodukt", men at produksjonen ble gjort lokalt langs kysten. Bremstein i Vegaøyen har et hus for produksjon av tranolje, slik også fem av de ni stedene som er nevnt i branntakstene fra Nord Troms museum har.

Den tidligste skriftlige kilden for bruk av tran i maling NIKU har funnet, er en beskrivelse fra 1825 om prosjektering av en ny Rauma bru som erstatning for den eksisterende. Brua er nøyaktig beskrevet og det ville gå med 77kg Brunrot, en rødbrun farge som engelskrød, blanda med 209 liter tran (Riksarkivaren 2005). Vi ser at de beregner 2,7 l tran til 1kg pigment. Trolig skal det legges på en grunning med upigmentert tran, slik at det øvre strøket "får feste" og dessuten blir mer pigmentert. En annen tidlig kilde for bruk av tran i maling er en beskrivelse fra 1834 om hvorledes bygningene på Hemnes prestegård er malt med tran og "Rødsand", et lokalt pigment: "Naar man i et grovt Sold, solder disse mindre forvittrede Klumper fra og maler det Soldede paa en Haandqverne, faaer man et rødt farvestof, der lader sig godt blande med Tran og er tjenlig til udvortes Husmaling og om den ej er fuldkommen saa smuk som den engelske Erde, er den dog temmelig varaktig. Paa Hemnes Præstegaard haver jeg malet de fleste Huuse med denne saakalte Rødsand, Hovedbygningen undtagen og den har holdt sig meget længe" (Heltzen 1834).

"Haandbog i Malerkunsten" som ble gitt ut i 1865, har en oppskrift for hvorledes bjerkeaske kan brukes som tørremiddel for tranmaling (Anonym 1865:9). Nøyaktig same oppskrift finnes

¹ For flytende varer etter 1683, og for øl, tran, såpe med mer etter 1753, er en fisketønne 115,92liter. Det er usikkert om en tønne er det samme som en fisketønne. Kilde: www.maritimt.net/arkforsk/norskem.htm

² En wog eller våg er i perioden 1683- 1887 17,9424kg. Kilde: www.maritimt.net/arkforsk/norskem.htm

³ Johan Beck Slåtterøys notater er en spennende kilde til dagliglivet på Helgelandskysten i perioden 1850-1914 (Hansen 1995). Han skriver blant annet om produksjon av tran knyttet til Lofotfisket. Dette var tran som ble fylt på tønner og sendt til vårstevnet i Bergen. Ifølge Beck Slåtterøy begynte fiskerne i 1880-årene å selge både levra og rogn i Lofoten og det ble slutt på den organiserte tranproduksjonen blant Lofotfiskerne.

i "Landmandens Rådgiver" som ble utgitt i 1890. Tranmaling var fortsatt så aktuell å bruke at en oppskrift fra en eldre bok ble gjengitt i en nyere. Man ser ofte ved gjennomgåelse av eldre malehåndbøker at oppskrifter gjentas i de nyere bøkene⁴.

Tranmalingens nyere historie langs kysten er tatt vare på gjennom informanter som er blitt intervjuet fra 1990-tallet og fremover. Dette er informanter bosatt langs kysten fra Trøndelag og nordover og som husker bruk av tran til mange formål, blant annet til maling. Museumhåndverker K. Sørensen og faglærer J. Hamlandsø intervjuet i 2003 blant andre malermester H. P. Finnestrand fra Kolvereid. Han var født i 1937, fortalte det han hadde lært av sin far som var født i 1913. Ifølge Finnestrand var det sei-lever som ble brukt til tran inne i fjordene. Leveren ble lagret i tønner, silt og helt over på andre tønner. Alle leverrestene måtte fjernes, ettersom det var disse som kunne gi blåved og råte på kledningen. Ferdiglagret tran ble "dampet" i minst 28 timer. Varmen gjorde at tranen ble skilt fra stearin⁵ og avfallstoffer, men temperaturen i tranen måtte ikke overstige 84 grader (Sørensen og Hamlandsø 2004). Når tranen var ren og blank ble den avkjølt og helt på tette metallunker. Tranen kunne godt lagres i flere år, bare dunken var tett. Mange informanter sier at jo eldre tranen var, jo bedre var den som bindemiddel til maling. Når tranen skulle brukes til maling ble det rørt ut en malingpasta av tran og erde⁶. Pastaen ble tynnet videre for bruk til maling. Informanter fra Lofoten mener at denne pastaen måtte lagres lenge før den ble tynnet videre og brukt til maling. Ferdigblandet maling måtte også stå litt før den ble brukt (Jonassen 2008). Forskjellige tynnemidler og tilsetninger ble brukt; tran, terpentin, - til og med diesel. Som soppdreper i malingen brukte de blymønje og sinkhvitt⁷. En kilde beskriver at blant annet harpiks hentet fra miner fra 2.verdenskrig ble brukt som tørremiddel (Sørensen og Hamlandsø 2004).

Tran kunne være "dampet" eller bare "fløytt"/fløyt". Skulle man ha fløyt-tran ble leveren lagt i tønner som var dekket for regn, men så utette at luft kom til og gjerne plassert slik at de fikk varmen fra sola. Den blanke tranen fløt opp, mens leverrestene la seg på bunnen. Fløytt-tran ble også kalt lyse, råtran eller standtran. Fløyt-tran er ofte laget av torskelever eller lever fra brosme. Tran fra leverblandinger av torsk, brosme, eventuelt lyr og sei var også bra. Såkalt steinbrendt tran er presset ut fra leverrestene etter at tranen er skilt fra.

Bjørn Skauge på Myken har i stor grad bidratt til at kunnskap om tranmaling gjennom produksjon og utprøving gjennom samtaler med informanter. Han mener at det var fløytt-tranen, også kalt lyse, som ble brukt til maling. Dette støttes av informantene fra Lofoten (Jonassen 2008).

En av Skauges informanter, J. A. Nilsen (1918-2007), mente at en i Myken holdt brosmeleveren som den beste til malingsformål fordi den var så fet. Den var dessuten billigere enn torskelever. Tran fra leverblandinger av torsk, brosme, eventuelt lyr og sei var også bra. Men tran fra sei-lever alene ble regnet som dårlig til maling fordi den inneholdt stearin. Denne informanten snakker tydeligvis her om "fløyt-tran", tran som ikke er varmebehandlet⁸. Både Sørensen / Hamlandsø og Skauge samt Lofotmuseet i Å, har malt bygninger med tranmaling basert på informasjon fra lokale informanter.

⁴ Konservatorene på NIKU drar nytte av Jon Brønnes samling av danske, svenske, tyske og norske malehåndbøker fra midten av 1700-tallet og fremover.

⁵ Ifølge Wikipedia er stearin et trivialnavn for glycerylstearat som er en ester av stearinsyre. Dette er et fast fett som også finnes i talg. Fettet smelter ved 72°C.

⁶ Erde var vanligvis betegnelsen på rødt rødt oker som er et rødt jordpigment som inneholder jern. (Informasjon fra Jon Brønne).

⁷ Sinkhvitt var et vanlig pigment i Norge fra ca 1860.

⁸ Når det gjelder informasjonen fra informantene, virker det som de det er mangel på samsvar i bruk av betegnelser. Det ser også ut til å være lokale og personlige meninger om hvilke levertyper som er best egnet til maling.

Tran ble også brukt lengre inn i landet. Oppdal kirkes tårn ble i 1845 mett med tran og kjønnrøk (Brænne 2008). Tranmaling var ikke mye brukt etter 1950-årene, men så sent som i 1960 ble tranmaling brukt til å male brakker i militærleiren på Madla utenfor Stavanger⁹.

Litteratur

Anonym. 1865. *Haandbog i Malerkunsten. Fuldstendig og tydelig veiledning for Maling, Lakering, samt Beitsning, polering og Forgyldning m.m.* Forlagt av N. Nielsen. Bergen.

Brænne, J. 2008. "Maret Vang". *Oppdal Kirke. Tilstandsrapport og forslag til tiltak*. 191 s. ill. Kunst og inventar 14/2008. NIKU. Oslo. Upublisert rapport.

1981. Heltzen, I. A. *Ranens Beskrivelse 1834 / I. A. Heltzen.. I: Rana museums- og historielag.*

Olstad, T. 2003. *Hjortegården VI a. Søndre fasade mot Vågen*. Upublisert notat til Stiftelsen Bryggen. 010403

Riksarkivaren 2005. *Å byggja ei bru med never, brunrot og tran*. I: Lokalredaksjon og forfattere: Bjørkvik, E., Bringslid, S., Helgesen, K., Jacobsen, E., Løvlien, A., Press, M. og Storli, E. Statsarkivet i Trondheim. Dokumentene forteller. Riksarkivaren Skriftserie 20.

Sagen, L. & Foss, S. 1824. *Bergens beskrivelse*. Bergen

⁹ Informasjon fra Thore Jan Lund, Jotun